

Учение за капиталистическия дух – Макс Вебер versus Вернер Зомбарт

ст.н.с. II ст. д-р Алла Кирова
Икономически институт на БАН

JEL: B10, B15, B31.

Резюме: В статията са анализирани в сравнителен аспект концепциите за формирането на духа на капитализма на двама известни немски учени от първата половина на миналия век – Макс Вебер и Вернер Зомбарт. Те са едни от първите в историята на икономическата мисъл изследователи на специфичното взаимодействие между икономиката и религията, която се представя като самостоятелна активна сила, определяща чрез присъщите ѝ стопанска етика и религиозен морал възникването и развитието на съвременния капитализъм в Западна Европа. Общото обаче свършва дотук, защото според Вебер духът на капитализма е следствие главно от разпространението на протестантизма, докато Зомбарт подчертава множествеността на причините, довели до възникването на капиталистическия дух, като една от тях е ролята на еврейския народ и юдаизма в развитието на западноевропейския капитализъм. И двете тези са обект на многогодишна противоречива критика в научната общност, но продължават да предизвикват интерес и да провокират осмислянето на глобалния проблем за бъдещето на световния капитализъм и неговата социална обусловеност.

Ключови думи: немска историческа школа, Макс Вебер, Вернер Зомбарт, генезис на капитализма, стопански дух.

Макс Вебер и Вернер Зомбарт – видни немски професори от края на XIX началото на XX век, учени с енциклопедични познания, основоположници на третата, т.нар. най-млада историческа школа в Германия, основатели на редица нови области на социално-икономическото познание, оказват неоспоримо въздействие върху развитието на цялостната сфера на европейските обществени науки. Приятели, колеги и опоненти в политическата икономия, Вебер и Зомбарт поставят в центъра на вниманието историко-етическата проблематика на процеса на зараждането и развитието на капитализма и движещия го „капиталистически дух“, като анализират взаимодействието на икономиката с различни сфери на обществения живот – стопанското развитие, историята, религията, правото, политиката, културата, нравите и други. Любопитен факт е, че идеите и трудовете на Вебер и Зомбарт изпадат в забвение за известен период от време, съответстващ на господството на нацизма в Германия. Едва в следвоенните години интересът към тяхното творчество се възражда, което с особена сила се проявява в наше време на засилващата се световна глобализация, социално-икономическата трансформация в страните от т.нар. Нова Европа, на определянето на насоките за развитието на съвременния капитализъм. Един от основните обекти на продължаващите вече повече от

един век дискусии се отнася до ученията на Вебер и Зомбарт за генезиса на капитализма и формирането на присъщия му стопански дух. Какви са особеностите в позициите на немските учени по този проблем, предизвикващи както взаимната им полемика, така и често противоречиви оценки на световната научна общност?

Решаваща за икономическата концепция на **Макс Вебер** е неговата научно обоснована постановка, че развитието на капитализма, освен благодарение въздействието на обективните фактори от различен характер, не е възможно без наличието като масово явление на специфичния модерен капиталистически дух, т.е. определени черти на религиозната и ценностната ориентация, характера, поведението на западния човек и на неговата трудова етика, в значителна степен допринесли за развитието на новата културно-икономическа система. Не притокаът на нови пари, както е смятал В. Зомбарт, не произхождат на остойностените по капиталистически път финансови средства „е бил причината, предизвикваща радикален поврат, а новият дух, именно навлизащият „дух на модерния капитализъм“¹.

Специфичното за теорията на Вебер е, че духовните източници на капитализма той търси (и намира) в протестантската вяра. Според него явлението „капитализъм е имало върху почвата на всички религиозности. Имало също и подобен на този, който съществувал в Западната античност и през Западното средновековие. Но нямало никакво развитие и дори никакви наченки на модерен капитализъм и преди всичко липсвал всякакъв капиталистически дух в смисъла, присъщ на аскетичното протестантство“².

Вследствие на това твърдение Вебер поставя пред себе си задачата да докаже пряката връзка между религиозната етика на протестантството, изначално определяща поведението на човека в икономическата сфера, и духа на капитализма. Последният съществува в различни форми – политически, авантюрен, икономически капитализъм. Но неговата основна форма – икономическият капитализъм, е ориентирана към постоянното развитие на производителните сили, към натрупването заради самото натрупване, съпътствано от ограничаване на личното потребление. Икономическият капитализъм не може да възникне единствено вследствие на утилитарните съображения. Хората, носители на такъв тип капитализъм, свързват своята дейност с определени етически ценности. В този смисъл е постановката на Вебер относно значението на аскетичното протестантство – именно в него е заложен компромисът между религиозната идеология и стопанските интереси.

При анализа на този проблем Вебер се основава на метода на идеалното типизиране чрез включване в единното понятие „аскетично протестантство“ на различни протестантски вероизповедания – калвинизъм, пиетизъм, методизъм, секти (баптисти, менонити, квакери и други), като изхожда от теоретичната предпоставка, че „най-важните за нас явления на нравственото жизнено поведение се срещат еднакво у всички привърженици на горепосочените четири главни течения или в създадената комбинация от повече или по-малко изявени групи“³. В контекста на генезиса на капитализма общото между тях е, че „те макар по твърде различен начин са най-тясно свързани с икономически рационалните капиталисти-

¹ Вебер, М., Протестантската етика и духът на капитализма, С., Хермес-7, 1993, с. 51.

² Вебер, М., Социология на религията, С., УИ „Св. Климент Охридски“, 1992, с. 516.

³ Пак там, с. 90.

чески процеси“, т.е. съществува „рогство между икономическия рационализъм...и етически-ригористичната религиозност..., което само рядко се среща извън родината на икономическия рационализъм – Запада – а в него се наблюдава толкова по-добре, колкото повече се доближаваме до класическите носители на икономическия рационализъм“⁴. В съответствие с това, капиталистическото общество като концентриран израз на икономическата рационалност във всички сфери Вебер смята за продукт на уникалните исторически условия, възникнали в християнския Запад през XVI-XVII в. В този смисъл той предлага своеобразна класификация на световните религии в зависимост от тълкуването им на учението за спасението на душата (сотерология): в източните религии спасението на душата се постига чрез мистичното съзерцаване – медитативни упражнения, йога, „духовно просветление“; западното християнство обаче се характеризира с разбирането за спасението на душата като отплата за религиозната аскеза (упражняване на определени принципи на християнството), която наред с „умъртвяването на плътта“, молитвената служба, въздържането от благата на живота включва и труда като задължение.

Вебер доказва, че именно религиозната Реформация в Европа през XVI век приравнява труда в рамките на една светска професия към религиозната аскеза от типа „оставаща в света“, т.е. изискваща прилагане на собствения свят дух и на качеството на избран от Бога инструмент във и спрямо сферите на материалния свят. Вследствие на това в лексиката на европейските народи, приели протестантизма, се появява нова специфична дума (известна според Вебер само на тези

езици, върху които е оказал влияние протестантският превод на Библията), означаваща едновременно професия и религиозно призвание – немската *Beruf* и английската *Calling*, както и подобни думи в холандския и скандинавските езици, които нямат аналог в романските и славянските езици. Понятието „призвание“ Вебер определя като „рационално трезвата работа, насочена към изпълнение на деловите цели, поставени от Бог пред рационалните целеориентирани социални отношения в света“, т.е. „утвърждаването в сферите на света“ се приема „като доказателство за религиозна квалификация“⁵ чрез „методически рационализирано упражняване на професията“⁶. В този контекст единственият начин да се следва божията воля е да се изпълняват вътрешно присъщите на човека задължения по всякакъв начин, което означава, че всички позволени от Бога светски професии са с еднаква значимост за него и са израз на религиозната представа за поставената от Бога задача.

Наред със секуларизацията (превръщането от църковен в светски) на религиозния дълг на вярващите и премахването на принципното противопоставяне между светското и религиозното, като централен догмат на протестантството става доктрината за спасението на избраните, т.е. божествено-предопределение на едните (още преди раждането) към спасението на душата, а на другите – към гибелта. Спасението не може да се заслужи, необходимо е да се повярва в него, а професионалните постижения – усъвършенстването на майсторството и увеличаването на доходите, да се възприемат като свидетелство за Божественото предразположение, защото протестантството представя човека не „като собственик, а

⁴ Цит. съч. „Социология на религията“, с. 405.

⁵ Пак там, с. 453.

⁶ Пак там, с. 516.

само като управител на тези блага, които Бог му е пратил”⁷. За тази цел е необходимо да се упражнява въздържането, в съответствие с което доходите следва да се изразходват не за развлечения и лукс, а да се вложат в разширяването на предприятията. Само тогава процъфтяването на бизнеса може да се приеме като външен белег на небесното покровителство, от една страна, и като лично религиозно задължение, от друга, а рационално организираното предприемачество – като богоугодно дело. „Никъде гордостта на предопределената аристокрация на спасението не е толкова тясно свързана с човека на професията и с идеята, че успехът в едно рационално действие е доказателство за Божията благословия, и оттук никъде въздействието на аскетичните мотиви върху икономическия етос не е толкова интензивно, колкото в областта на пуританската вяра в предопределението”⁸.

Именно този професионално ориентиран „светски аскетизъм” на протестантите придобива качеството на „икономическа добродетел” и се изгражда одухотворената от „най-интензивната форма на набожността” трудова етика, която успоредно с духа на териториалната експанзия и с възникването на съвременната наука обуславя уникалното капиталистическо развитие на западноевропейското общество, като го диференцира в това отношение от останалия свят. „Само Западът е станал свидетел на внасянето на рационалната аскеза в светския живот от аскетичното протестантство... В целия свят само създадената от аскетичното протестантство „професионална етика” е довела до принципно и систематично единство между етика на професионална дейност в света и религиозна увереност в спа-

сението... Дисциплинирането и методично воденият живот са единствената цел на западната аскеза, „човекът на професията” е типичният ѝ представител, а рационалното определяване на социалните отношения и обединяването с рационални цели са специфичният резултат от нея, в противоположност с всяка друга религиозност в света”⁹.

Конкретното проучване на влиянието на протестантското вероизповедание върху развитието на съвременния капитализъм Вебер извършва в прочутото си произведение „Протестантската етика и духът на капитализма”. Той прави задълбочен сравнителен анализ на най-значимите религии и изследва взаимодействието на икономическите условия, социалните фактори и религиозните убеждения на протестантството, главно в неговата калвинистка или пуританска разновидност, довели до формирането на специфичния капиталистически дух, представляващ основа на тази икономическа система, респективно до възникването на европейския капитализъм.

Вебер започва от подробния анализ на статистическите данни, отразяващи разпределението на протестантите и католиците в различни социални слоеве на обществото. На основата на събраната от него информация за редица европейски страни той установява следните факти: протестантите преобладават както в средите на собствениците на капитали и предприемачите, така и на квалифицираните висши слоеве на „работничеството” в областта на модерната промишленост; броят на католиците, участващи в капиталистическия наеман труд, е твърде ограничен; областите на разпространението на калвинизма в Холандия, Ан-

⁷ Вебер, М., История хозяйства, М., КАНОН-ПРЕСС-Ц, 2001, с. 330.

⁸ Цит. съч. „Социология на религията”, с. 476.

⁹ Цит. съч. „Социология на религията”, с. 462.

глия и Франция се характеризират с високи темпове на икономическото развитие през съответния период, докато католическите области в Южна Европа и Германия се намират в състоянието на упадък. Според Вебер това се дължи както на „историческото развитие и съответстващото му по-високо средно материално състояние“, така и на „явленията, при които горепосочената обусловеност е ...невалидна“¹⁰, т.е. на влиянието не на външните, а на някои вътрешни фактори: различията в образованието – ако сред католиците преобладават лицата с хуманитарно образование, при протестантите, които по определението на Вебер се готвят към капиталистическия начин на живот, повече са тези с техническо образование; различията в начина на възпитание – посочената по-горе тенденция е следствие от своеобразния манталитет и психика на протестантите, изграждащи се в процеса на религиозното възпитание на децата; отношението към придобиването на нови знания и опити – протестантите, за разлика от католиците, в качеството си както на религиозното малцинство, така и на господстващата религиозна и обществена прослойка концентрират усилията си в областта на предприемачеството и търговията, като по този начин проявяват специфична склонност към икономическия рационализъм.

Опитвайки се да отговори на въпроса, кое определя очевидната взаимовръзка между социалния статус и религиозните убеждения, Вебер стига до извода, че причината се корени не в историко-политическите съображения, а в устойчивото вътрешно своеобразие, намиращо израз в съчетаването на „капиталистическия търговски разум с

най-интензивната форма на религиозно благочестие“, като „тази комбинация най-добре е илюстрирана от калвинизма – и то при всички негови проявления“, а калвинистичната диаспора „с право се характеризира като „школа за капиталистическо стопанство“¹¹. В този смисъл именно протестантството се извява като носител на своеобразния дух на капитализма, който Вебер определя първоначално в по-общ план – „свързване в едно цяло на взаимозависимостите от историческата реалност, разглеждани от гледна точка на тяхното културно значение“¹², след това като „ония убеждения, които се стремят към професионално съобразна, систематична и рационално легитимна печалба“¹³, а в края на книгата по-конкретно – „основаното върху идеята за „професията“ рационално жизнено поведение, ...рожда на духа на християнския аскетизъм“¹⁴.

Интересен е фактът, че при проучванията си за влиянието на протестантската етика върху развитието на капитализма Вебер е повлиян от възгледите на Бенджамин Франклин, в които той намира признаци за съществуване на капиталистически дух още преди формирането на капитализма в американските колонии. Много от постановките на Вебер се базират на проповядваните от Франклин правила за точността, порядъчността и честността в деловите отношения, професионалните задължения, подчинената на определени норми печалба при пълен отказ от „всякакво извличащо полза наслаждаване“, т.е. качествата, формиращи по изрече на Вебер „социалната етика“ на капиталистическата култура и нещо повече – специфична стопанска етика, призив към рационалност и професионализъм в работата.

¹⁰ Цит. съч. „Протестантската етика и духът на капитализма“, с. 23.

¹¹ Цит. съч. „Протестантската етика и духът на капитализма“, с. 27.

¹² Пак там, с. 35.

¹³ Пак там, с. 48.

¹⁴ Пак там, с. 192.

Наред с това Вебер отбелязва, че ако капитализмът се разглежда от марксистка гледна точка, неговите характерни черти могат да се открият още в Древен Китай, Индия, Вавилон, но всички тези епохи се характеризират с липсата именно на духа на съвременния капитализъм, защото желанието за безмерна печалба и класовата структура на обществото са признаци, присъщи на всяка епоха, но на тях им липсва насочеността към рационалната организация на труда.

Като изхожда от тези постановки, Вебер разграничава капитализма в зависимост от начина на организацията на предприятията като „традиционен“, основан на желанието да се живее според навичките и да се получава потребното за подобен начин на живот, и „съвременен (модерен)“, характеризиращ се с нарастването на производителността на труда чрез увеличаване на неговата интензивност. В този смисъл духът на капитализма в процеса на неговото изграждане се намира в постоянна борба с проявите на традиционализма, основан на „абсолютната и съзнателна безогледност на печалбарския стремеж редом с най-строга обвързаност и спазване на традицията“¹⁵. В още по-висока степен това се проявява, когато става дума за квалифицирания труд и работата с високотехнологично оборудване, т.е. в случай на необходимост от наличие на развито чувство за отговорност и на такава нагласа на разума, при която трудът се възприема като самоцел, т.е. като „професия“. Подобно отношение към труда в изисквания от капитализма смисъл може да се формира единствено в резултат от продължителното религиозно възпитание, което е характерно за протестантството и се изразява в „спо-

собността за концентрация на мисълта“, „уравновесеното поведение“, „правилото „да се отнасяш към работата като към задължение“ в съчетание със „строга пестеливост, съобразена с печалбата и нейния ръст, и със самообладание и умереност, увеличаващи невероятно много способността за производителност“¹⁶.

По този начин основното различие между традиционния и съвременния капитализъм се състои в специфичното отношение на човека към труда, което в обобщен вид би могло да се представи по следния начин: традиционният човек работи, за да живее; професията е бreme за него; измамата е в основата на търговската дейност; богатството се харчи разточително; преобладаващият вид стопанска дейност е търговията; характерният тип възпроизводство е простото възпроизводство. Протестантът – като движеща сила на зараждащия се съвременен капитализъм, живее, за да работи; професията е призвание за него, т.е. форма на съществуване; честността е най-добрата гаранция за работата; начинът на живот е аскетичен, сдържаността и скромността в потреблението се съпътстват с инвестирането на спечеленото; производството се превръща в основен вид дейност; типът възпроизводство е разширеното възпроизводство.

Именно този начин на живот е в основата на новия капиталистически дух и модерния капитализъм, като „това рационализиране на жизненото поведение вътре в света с оглед на отвъдното било именно под въздействие на професионалната концепция на аскетичното протестантство“¹⁷. Въпреки това „протестантството може да се разглежда исто-

¹⁵ Цит. съч. „Протестантската етика и духът на капитализма“, с. 43.

¹⁶ Пак там, с. 47.

¹⁷ Цит. съч. „Протестантската етика и духът на капитализма“, с. 135.

рически само дотолкова, доколкото е изиграло ролята на „зародиш“ за чисто рационалистичните жизнени възгледи“¹⁸. Защо? Защото, както показва извършеният от Вебер анализ на еволюцията във възгледите на църквата относно осъществяването на светската дейност, реформаторите се занимават единствено с въпроса за спасението на душата, а етичката програма никога не е била обект на тяхното внимание. В този смисъл въздействието на ученията им върху стопанската етика на протестантите е само следствие от съответната религиозна мотивация, поради което Вебер смята, че културното (в широк смисъл на думата) влияние на Реформацията в значителната си част е било непредвидено, а понякога дори нежелателно за самите реформатори. „Неочакваният“ резултат е, че подходът на протестантите към религиозните въпроси е в най-висока степен рационалистичен, като по този начин противостои на традиционните (докапиталистически) мироглед и организация на труда. Заложено в етиката на аскетичното протестантство икономически рационално жизнено поведение като съставна част от модерния капиталистически дух, както и буржоазният по своята същност характер на пуританския стопански етос имат според Вебер очевидно значение за развитието на капитализма.

За разлика от Вебер, **Вернер Зомбарт** не предлага категоричен еднозначен отговор на основополагащия за осмислянето на тези процеси въпрос – дали капитализмът е източник на капиталистическия дух, или обратно, като твърди, че „капитализмът и капиталистическият дух изобщо не се намират в отношение на изключващи се една друга противоположности, а капиталистическият дух съставлява част от капитализма, ако раз-

бирате последния...като капиталистическа икономическа система“¹⁹.

Зомбарт решително отхвърля мисълта, че капитализмът е единствен източник на капиталистическия дух, защото логичното съображение, че творението не може да предшества своя творец, определя предположението, че в началните периоди би трябвало да има налице капиталистически дух (макар и в най-ембрионална форма), за да породи първата капиталистическа организация. От това той прави извода, че поне в началото капиталистическият дух се е „подхранвал“ от други източници, освен от капитализма. Това обаче не изключва убеждението, че капитализмът също така участва във формирането на съвременния стопански дух, т.е. „той се явява като един от неговите източници, при това не най-слабият. Колкото по-нататък върви капиталистическото развитие, толкова по-голямо значение ще има то за образуването на капиталистическия дух, докато, може би, в крайна сметка не се постигне точката, в която само то ще го образува и формира“²⁰.

Благодарение на натрупания в процеса на капиталистическото развитие опит в извличането на все по-големи печалби, както и под влияние на натиска на засилващата се конкуренция, се усъвършенства, наред с организационното, и техническото устройство на стопанството, и самият негов дух в посока на развитие на новото му качество – духът на икономическия рационализъм във всички сфери на живот в условията на капиталистическата икономическа система.

Така погледнато, капитализмът може да се възприеме като източник на развиващия се

¹⁸ Пак там, с. 57.

¹⁹ Зомбарт, В., Буржуа, М., Наука, 1994, с. 261.

²⁰ Цит. съч. „Буржуа“, с. 263.

капиталистически дух. Оборвайки по този начин тезата на Вебер, Зомбарт твърди, че „никакво пуританство не е въвлякло предприемача във водовъртежа на безсъзнателната дейност – това е направил капитализмът. И той е успял да направи това едва след като е била съборена последната бариера, предпазваща предприемача от потъването му в бездната – религиозното чувство”²¹. Именно този анализ на съчетаването и взаимодействието на външната структура на икономическия живот (неговата форма) и преобладаващия стопански дух дава възможност за представяне на „общата картина на времето”, както се изразява немският професор.

Формирането на специфичния дух има според Зомбарт решаваща роля в процеса на генезиса на капитализма. За разлика от Макс Вебер обаче той разглежда понятието „капиталистически дух” в по-широк смисъл, т.е. не го ограничава със стопанската етика или моралните норми в областта на стопанисването. Съгласно виждането му тези норми съставляват само елемент от явлението, което той определя като дух в стопанския живот. Този променящ се дух се въплъщава на различни етапи от историческото развитие на човешкото общество в определени системи на стопанисване или стопански (морални, делови, технологични) принципи на организацията на стопанството. Изхождайки от тази постановка, и капитализмът, израснал по изречение на Зомбарт „от самите дълбини на европейската душа”, на свой ред преминава през няколко исторически форми на стопанисване – от раннокапиталистическата до модерния високоразвит капитализъм.

Такъв подход позволява на Зомбарт да „подреди” огромния анализиран от него емпири-

чен материал за развитието на Европа през многовековния период от VIII до XX век въз основа на преобладаващия стопански принцип, в съответствие с което, започвайки още от епохата на каролингите, той разграничава три принципно различаващи се системи на стопанисването – самостоятелното дребно и едро селско стопанство, потребителското градско занаятчийско стопанство и капиталистическото стопанство, когато печалбата придобива характер на основна цел на икономическия живот. Още в условията на докапиталистическата система, т.е. до края на XII в., съгласно периодизацията на Зомбарт се заражда новият, както той го нарича, „фаустовски” дух на безпокойство, размирие, завоевание, основан на стремежа към обогатяване, но самоцелно обогатяване, което не оказва практически никакво влияние върху стопанския живот. Този период Зомбарт нарича „епоха на образуване на съкровищата” (злато и сребро в качеството им на благородни метали), като средствата за тяхното придобиване не са свързани със стопанската дейност, насочена единствено към задоволяване на потребностите, а са изцяло извън нея – войни, разбойничество, иманярство, алхимия, лихварство, изобретателство („прожекторство”), чиновническа кариера и купуване на длъжности, създаващи възможност за погони, клиентелизъм.

Повратен е историческият момент, когато „алчността към златото се заменя със жаждата за пари”²², но и тогава „нормалните” форми на стопанска дейност – търговията, производството, селското стопанство, все още не се възприемат като източници на печалба. Въпреки това, развитието на този стремеж за обогатяване Зомбарт представя като движеща сила на историческата динамика, защото във всички посочени сред-

²¹ Цит. съч. „Буржуа”, с. 269.

²² Пак там, с. 25.

ства за неговото реализиране „са заложили наченките, зародишите, възможностите за развитието на капиталистическите предприятия“²³ и се формират психологическите нагласи за развитието на капиталистическата дейност – заражда се стремежът към все по-голямото увеличение на богатствата, респективно към търсене на нови начини и средства за това. Развиват се и духовните, волевите и предприемаческите способности, необходими за постигането на тази цел. Изследвайки промените в начина на стопанисването и структурата на стопанския живот като израз на еволюиращия стопански дух, Зомбарт определя три основни икономически епохи в развитието на капитализма.

Първата – епохата на ранния или меркантилистичен капитализъм обхваща периода от края на XIII до края на XVIII век, като възникването на новата икономическа система се дължи на търговските републики на Северна Италия и преди всичко на средновековна Флоренция. Дейността на производителите и търговците като стопански субекти все още е подчинена на идеята за изхранването в съответствие със социалната йерархия в обществото дори в областите, където тяхната икономическа дейност започва да придобива контурите на капиталистическата, поради което „икономическият процес се разглежда още собствено от гледната точка на натуралното стопанство, т.е. категорията на качествено определените потребителни блага още се намира в центъра на оценката на жизнените отношения“²⁴. Безграничният стремеж към обогатяване се смята през цялата тази епоха за нещо непозволително, „нехристиянско“. Всяко ико-

номическо действие се ръководи от религиозната или етическа заповед и подлежи на съответствие със или одобрение от страна на Божията воля като висша етическа инстанция. Тук трябва да се отбележи, че идеята на Вебер за значението на протестантската етика за развитието на капитализма се приема от Зомбарт за вярна само по отношение на епохата на ранния капитализъм. Той обаче отива по-нататък в изследването на взаимодействието между религията и развитието на капиталистическия дух: като анализира рационализма на католическата доктрина, наред с каноните на протестантизма и юдаизма, стига до извода, че в редица европейски страни и католицизмът оказва „съживяващо въздействие“ върху формирането на капиталистическия дух.

Икономическият живот през раннокапиталистическата епоха се контролира и ограничава от корпоративната цехова организация на производството и меркантилистичната политика на държавата, което категорично изключва пазарната конкуренция между стопанските единици (позволена е само военната или „силовата“ конкуренция), осъжда разширяването на клиентелата над необходимата за „изхранването“, забранява (смята за непристойно делово поведение) рекламата, ценовия дъмпинг, използването на машините, лишаващи работниците от работа, както и предвижда осъществяването на строг контрол върху качеството на стоките и тяхното ценообразуване. Стремежът към увеличаване на мащабите на дейността, към повишаване на цените над установените от съответната гилдия се смята за неморален, във връзка с което работното време е ограничено и се оползотворява твърде раз-

²³ Пак там, с. 32.

²⁴ Зомбарт, В., Евреи и хозяйственная жизнь: часть первая (экономическая), СПб.: Книгоиздательство „Разум“, 1912. Цитира се по препечатания пълен текст на съчинението в сп. „Журнал социологии и социальной антропологии“, 2001, том IV, № 1, с. 40.

точително – близо три месеца в годината се посвещават на различни празници, а темпът и ритъмът на стопанския живот са бавни и статични (бавността и улегналостта се възприемат като присъщи на деловия човек неприменни качества).

Но както пише Зомбарт, „срещу този здраво скован свят евреите започват атака“²⁵, налагайки съвършено нова, противостояща на традиционната, стопанска практика, характерна за религията и морала на този народ. Използвайки богат исторически материал, Зомбарт доказва, че евреите притежават особена икономическа етика и въвеждат в стопанския живот редица прогресивни делови похвати, послужили за развитието на модерния капитализъм, като: различни видове реклама, включително печатна; продажба на изплащане; сезонна разпродажба; разширяване кръга на купувачите; търговия с многоасортиментни стоки; създаване на система за публичен кредит; търговия чрез запис на заповед и други. Благодарение на това и въпреки че през цялата раннокапиталистическа епоха евреите са упрекувани в нарушаване на правните и етически норми, както смята Зомбарт, се създават реални основи за формирането на съвременния развит капитализъм и капиталистическите институти на свободната търговия, свободната конкуренция, икономическия рационализъм и т.н.

Зомбарт характеризира евреите като най-динамичната и предприемчива част от населението, привнасяща духа на капитализма в търговията и промишлеността. Той подчертава техния икономически потенциал, свързвайки го с абстрактното мислене, рационализма в поведението и стопанската дейност, които в най-голяма степен се дължат на спецификата на изповядвания от тях юдаизъм, както и на отчужденост-

та на евреите от историческата родина. Това позволява особеното им, „без задръжки“ държане по отношение на дроговерците, т.е. населението на всички европейски страни, в които се преселват евреите. По мнението на Зомбарт, заедно с потомците на етруските и фригийците – шотландците, холандците и флорентинците, евреите са търговски народ „в кръвта си“. Основавайки се на множество исторически факти, той доказва, че държавите, приемали евреите, икономически процъфтяват, докато тези, които ги изгонват (например Испания и Португалия), се характеризират със стагнация в икономическото си развитие, защото именно евреите полагат основите за „комерсиализацията на стопанския живот“, т.е. подчинението му на търговските принципи и операции, а това според Зомбарт е една от основните черти на развилия се впоследствие капитализъм. Наред с това, благодарение на международните си връзки, евреите съдействат за формирането на процеса на денационализацията на икономическия живот чрез развитието на интернационални тръстове и финансови къщи. Не на последно място евреите допринасят значително за процеса на колонизацията и експлоатацията на колонии, а разцветът на съвременния капитализъм, съгласно немския учен, до голяма степен се дължи именно на колониалното движение.

Вследствие на посочените аргументи Зомбарт стига до извода, че в основата на историческата им роля стои специфично еврейският начин на мислене, който и представлява „съвременният“ дух, господстващ в нашето време над всички стопански субекти, ...чистият капиталистически дух, с една дума, всичко това, което съставлява съвременната структура на стопанските възгледи, в развитието на които евреите са изиграли голяма,

²⁵ Цит. съч. „Евреи и хозяйственная жизнь: часть первая (экономическая)“, с. 44.

ако не решаваща роля”²⁶. За образуването на този дух през раннокапиталистическата епоха особено значение има и развитието на лихварството, от което, според Зомбарт, възниква капитализмът, защото в тази сфера стопанската дейност приема чисто количествено изражение и представлява „чиста техника“ на икономическия живот. Лихварството е „един от отправните пунктове за възникване на капиталистическото предприятие и способства по този начин непосредствено за зараждането на капиталистическия дух”²⁷ особено в случаите, когато заемите се отпускат за производителен кредит.

Важен етап за формирането на капитализма и капиталистическия дух през тази епоха представлява появата през XVII век и пълното развитие през XVIII век на борсите и борсовите операции. Накрая, раннокапиталистическата епоха се характеризира с възникването на стопанското предприятие, което Зомбарт разбира в широк смисъл като „всяко съществуване на един далновиден план, за осъществяването на който е необходимо продължителното съвместно действие на няколко лица, подчинено на единна воля”²⁸, като посочва и анализира четирите първоначални форми на неговото развитие в историята на Европа – военните походи; земевладението; държавата; църквата. Именно тогава, когато жаждата за парите се съединява с предприятието, израства съгласно твърдението на Зомбарт капиталистическият предприемачески дух.

Следва епохата на най-висшия или зрял, високо-развит капитализъм – периодът от началото на XIX век до Първата световна война. Икономическият живот и стопанските принципи придобиват нови измерения, концентрирани по своята същност в това, че човекът вече не е крайната цел на стопанския процес, или както пише Зомбарт, в центъра стои не живата личност с нейните естествени потребности, а абстрактното понятие капитал. Интересите на хората се заместват от интересите на капиталистическите предприятия и техните обединения, които започват да доминират в икономическия живот, насочен единствено към повишаването на рентабилността и печалбите на предприятията. Икономическата дейност се характеризира с пълното подчинение на рационалното начало, като рационализацията (планомерност, целесъобразност, отчетност, технологичност при водене на стопанството) се разпростира върху всички сфери на живота. Икономиката се организира единствено с оглед на производството на разменни блага, при това главният критерий на това производство се състои не в характера или качеството на продукцията, а само във възможните перспективи за нейната продажба. По този начин под влияние на безкрайния стремеж за увеличаване на печалбите и под натиска на засилващата се конкуренция процесът става безграничен, целият стопански живот се подчинява на самоцелното разширяване на търговските операции, изискването за икономическа рационализация се превръща в самостоятелна дейност. Това води до гигант-

²⁶ Цит. съч. „Евреи и хозяйственная жизнь: часть первая (экономическая)”, с. 53. За отбелязване е, че тезата на Зомбарт за ролята на еврейския народ в развитието на капитализма и капиталистическия дух е приета твърде нееднозначно в научните и политическите среди и е постоянен обект на често противоречива критика: още след излизането на едноименната книга повечето от евреите и представителите на либералната общественост я окачествяват като антисемитска, а антисемитите и консерваторите – като просемитска. Любопитно е, че принципният опонент на Зомбарт по въпроса за ролята на конкретна религия за развитието на капитализма Макс Вебер донякъде възприема тезата му, във връзка с което пише: „В полемика със съдържателната книга на Зомбарт не може сериозно да бъде оспорен фактът, че юдейството твърде силно съдействало за развитието на капиталистическата икономическа система през Новото време” (Вебер, М., Социология на религията, С., УИ „Св. Климент Охридски”, 1992, с. 503).

²⁷ Цит. съч. „Буржуа”, с. 40.

²⁸ Цит. съч. „Буржуа”, с. 45.

ското развитие на техниката и технологията, както и до постоянното усъвършенстване на методите на стопанисване и търговия.

Стременията към обогатяване и към безгранична дейност, по израза на Зомбарт, „се обективизират“, т.е. започват да противостоят на отделния предприемач в качеството на обективна принудителна сила. „Чисто механичният акт на използване във всеки даден момент на най-висшата развита система, най-добрите делови методи трябва да бъде само постоянно отново възпроизвеждан, следвайки усъвършенстването на системите, за да заема висшето стъпало на икономическото ratio. Системата обитава сградата на капиталистическото предприятие като невидим дух: „тя“ смята, „тя“ води счетоводството, „тя“ калкулира, „тя“ определя размерите на работната заплата, „тя“ спестява, „тя“ регистрира и т.н. Тя противостои на стопанския субект със собствена сила; тя изисква от него; тя го принуждава. Тя живее своя собствен живот“²⁹.

Непрекъснатото разширяване обемите на производството в крак с техническите нововъведения и с тенденцията към концентрация във всички сфери на икономиката придобива характер на закон, което води до „бесния темп“ както на стопанския живот, така и на духовния живот на съвременния стопански човек. Развитият капитализъм изцяло скъсва с традицията, опита на човечеството, той се основава на все повече налагащата се анонимност при осъществяване на стопанската дейност – развитието на борсата и пазара на ценните книжа, появата на такава тяхна форма, като запис на заповед, изцяло откъсват търговските операции от човешките взаимоотношения както в национален, така и в све-

товен мащаб. Интернационалистичните тенденции, развитието на международния пазар, масовата емиграция и преселване на народите успоредно с отслабването на религиозното чувство при християните, характерни за епохата на високоразвития капитализъм, водят до заличаването на националните специфики и историческата приемственост и създават условия за развитието на капиталистическото стопанство. Това се проявява в особена степен в САЩ – страна, представена от Зомбарт като образец на зрелия капитализъм и наричана „здрава рационализирана организация с добре натъкмени елементи“.

От началото на Първата световна война започва епохата на късния капитализъм. Капитализмът навлиза в период на стагнация. Капиталистическите форми на стопанството започват постепенно да губят преобладаващата си роля, а движещите сили на капитализма стават „по-малко напрегнати, стопанските субекти започват да „затлъстяват“, „фаустовският порив“ изчезва...“³⁰. В процеса на по-нататъшното развитие капитализмът според Зомбарт, въпреки че ще запази много от своите черти, по същността си ще представлява съвсем друго социално образувание, което ще се базира на съвършено различни основания.

Процесът на развитие на капитализма се съпровожда с промените в движещия го и едновременно повлиян от неговия прогрес капиталистически стопански дух, или както образно се изразява Зомбарт, „в епохата на ранния капитализъм предприемачът създава капитализма, а в епохата на високоразвития капитализъм капитализмът създава предприемача“³¹. В съответствие с това източниците за възникването на капиталистическия

²⁹ Цит. съч. „Буржуа“, с. 264.

³⁰ Зомбарт, В., Современный капитализм, Москва-Ленинград, 1931, т. III, втори полетом, с. 513.

³¹ Цит. съч. „Буржуа“, с. 149.

дух са твърде многообразни и разнородни. Зомбарт прави опит за тяхното установяване чрез доста своеобразната им йерархична подредба, подчертавайки обаче, че те не могат да се разглеждат изолирано и оказват взаимно въздействие върху възникването на това явление.

На първо място той поставя биологичните основи на капиталистическия дух, изхождайки от твърдението, че всички форми на проявление на „душевия строй на буржоата“, неговата предприемаческа и еснафска природа се основават на унаследени („кръвни“, „природни“) предразположения на различните народи. В съответствие с това съществуват европейски нации със силна капиталистическа предразположеност или народите герои – преди всичко римляните, „които за Италия, част от Испания, Галия, западна Германия съставляват важен елемент на националното тяло“, към тях се присъединяват по-късно и някои от германските племена – норманите, лангобардите, саксите и франките³²; и народите търговци – флорентинците, шотландците и евреите. Вследствие на тяхното влияние „се извършва отборът на капиталистическите разновидности при останалите народи“³³.

Вторият по значимост източник на формирането на капиталистическия дух според Зомбарт са моралните или нравствените сили, и по-конкретно философията и религията, които участват в изграждането на капиталистическото учение за добродетелта и капиталистическите стопански принципи и правила, и в този смисъл „подхранват“ духа на съвременния икономически човек: те създават благоприятен за развитието на капитализма „рационализиращ“ и „методоло-

гизиращ“ мироглед, култивират еснафските добродетели, както и задържат стремежа към обогатяване, свързвайки го с развиващия се стопански начин на мислене.

Третият източник, оказващ влияние върху духовното развитие на икономическия човек, са социалните или обществените отношения. Особено значение тук има държавата, „която сама се е изявявала като един от първите капиталистически предприемачи... Благодарение на това тя действа в качеството на образец, действа възбуждащо по отношение на частния предприемачески дух, действа поучително във всички организационни въпроси, действа възпитателно по въпроса за деловия морал“³⁴. Меркантилистичната политика на средновековна Европа пробужда и поощрява капиталистическите интереси и съдейства за съживяването на капиталистическия дух, култивира стопанското образование и развива организационните форми на стопанското предприятие.

Друго социално явление, взело участие в „строителството на капиталистическия дух“, са масовите преселванията на народите (на евреите, на преследваните за религиозните им убеждения християни, най-вече протестантите) и колонизацията, особено на Америка. Ролята на преселниците, според Зомбарт, се състои в това, че те вземат активно участие в „подема на стопанския живот“, т.е. полагат основи и разпространяват капитализма из целия свят; те развиват капиталистическия дух чрез разрушаване на старите жизнено навици и отношения; желанието за изграждане на „светлото бъдеще“ развива неуморната предприемаческа дейност, страстта към нововъведенията, спекулативния дух.

³² Пак там, с. 162-163.

³³ Цит. съч. „Буржуа“, с. 166.

³⁴ Цит. съч. „Буржуа“, с. 216.

Следва значението на откриването на златните и сребърните находища като необходимо условие и непосредствена движеща сила за увеличаването на паричния запас, респективно за натрупването на капитала, от една страна, и като фактор за образуване на спекулативния дух, от друга.

Силно въздействие върху „буржоазния душевен строй“ оказват още две посочени от Зомбарт социално-културни явления – развитието на производствената и транспортната техника и на стопанството в смисъл на професионална стопанска дейност. Техническият прогрес, революционните изменения в производствения процес оказват пряко влияние върху събуждането и разрастването на капиталистическия дух, най-вече чрез създаването на нов отрасъл – производството на средствата за производство. Косвено въздействие на техническото развитие се изразява във формирането на волевата енергия на стопанските субекти; „революционизирането“ на тяхното мислене в посока на неговото рационализиране и като цяло в налагането на принципа на икономическия рационализъм във всички сфери на дейност; в чувствителното ускоряване на темповете на икономическия живот, както и в значителния растеж на населението през XIX век – необходимо условие за разширяването на капитализма. развитието на професионалната дейност, първоначално на търговията и лихварството, съдейства за изграждането на рационалния начин на живот, стопанската солидарност, разнообразието на формите на капиталистическото предприятие и като цяло за капиталистическия начин на мислене.

Благодарение на многообразното взаимно влияние на посочените източници се формира капиталистическият стопански дух, който

се характеризира, съгласно схващането на Зомбарт, с двойствената си природа – предприемачески дух и еснафски дух, като отделните икономически епохи се различават със своеобразното взаимодействие или по-точно преобладаването на съответните черти в стопанската дейност на буржоазията като „лично начало“, олицетворение на капиталистическия дух.

Предприемаческият дух представлява „съвкупност от всички душевни качества, които са необходими за успешното изпълнение на предприятието“³⁵. Тази страна на капиталистическия дух е насочена срещу ограничаващите стопанската дейност средновековни устои на обществото, възпрепятстващи прогресивното развитие на икономическия живот.

Но капитализмът дължи своето развитие не само на предприемаческото начало, той също така е „рожда на твърде различния дух“³⁶, и това е еснафският дух, който постепенно обзема всички предприемачи и в крайна сметка образува необходимата съставна част на капиталистическия дух като такъв – духът на благоразумието, трудолюбието, умереността, спестовността, твърдите делови принципи. Благодарение на неговото развитие, стопанският живот започва да се основава на следните три групи принципи: „свещената стопанственост“ – преди всичко рационалното водене на стопанството, т.е. установяването на разумно съотношение между доходите и разходите, следвано от икономичното водене на стопанството чрез доброволно спестяване; „деловият морал“ – стопанската солидност и точност; спазването на правилата; честността при изпълнение на сключените договори; благопристоен начин на живот, с други думи, „морал в работата и морал за целите

³⁵ Пак там, с. 45.

³⁶ Пак там, с. 63.

на работата"³⁷; „отчетността“ – от една страна, „стопанската аритметика“, а от друга, „воденето на счетоводство“³⁸. Въпреки че понятието „еснаф“ Зомбарт използва с известна доза презрение, като подчертава неговите „принципи на уредено съществуване с всички признаци на ярко изразената гребнавость и благоприличие“³⁹, това според него е неразделна част от психологията на всеки съвременен предприемач. Формирането на този тип стопански субект Зомбарт свързва с развитието на лихварството и борсовата игра и придобиването от тях на характера на стопански предприятия. Мирните средства за обогатяване и еснафското търгашество са отличителни черти на променящото се предприемачество, олицетворено в новите типове предприемачи – спекуланти, търговци и занаятчии.

В заключение би трябвало да се отбележи, че тезите и на двамата известни немски учени предизвикват разгорещени полемки в академичната общност през годините – от безрезервно възхищение до яростна критика. Въпреки това, трудно би могла да бъде оспорена актуалността на техните изводи и предположения за развитието на съвременното общество с оглед доминиращите качества на капиталистическия дух и стопанската етика.

Според Зомбарт капитализмът като общество с постоянно нарастващата рационалност се характеризира със засилващото се преобладаване на еснафския дух, съединен с предприемаческия. Еснафското търгашество все повече изтласква героичното начало, стопанският живот се освобождава от религиоз-

ната нравственост, предприемачите се „засмукват във водовъртежа на безсъзнателната дейност, ...стопанисването заради самото стопанисване, ...крайната цел – живото човечество – се забравя изцяло“⁴⁰.

Подобни са и предвижданията на Вебер, който пише: „Съдба на нашето време, с присъщото на него рационализиране и интелектуализиране и преди всичко разомагьосването на света, е, че тъкмо най-дълбоките и най-сублимни ценности отстъпват от обществения живот“⁴¹. Според него основното последствие от предприемачеството от протестантския аскетизъм капиталистическо преустройство на света и въздействието му върху всички сфери на обществения живот се състои в това, че материалните побуди постепенно и необратимо „превземат“ човешкото битие и новият капитализъм не се нуждае вече в подкрепата на аскетичния дух, който „е напуснал черупката – дали завинаги? – не е известно“⁴². Що се отнася до въпроса, до какво ще доведат тези тенденции в развитието на капитализма и на съвременния човек, погълнат от системата на безлични, противостоящи на етиката вещни взаимоотношения, Вебер го оставя без отговор, защото никой според него „още не знае колко удобно се живее в тази черупка и дали в края на това чудовищно развитие няма да се появят нови процеси или пък да се възродят някои стари идеи и идеали“⁴³. Едва ли и ние, живеещите близо век след големия учен, въпреки значителния икономически, технически и социален прогрес, имаме еднозначен отговор на този въпрос и той продължава да стои отворен за бъдещите поколения. **ИИ**

³⁷ Цит. съч. „Буржуа“, с. 98.

³⁸ Пак там, с. 101.

³⁹ Пак там, с. 84.

⁴⁰ Пак там, с. 269.

⁴¹ Вебер, М., *Науката като призвание*, С., Micro Print, 1993, с. 133.

⁴² Цит. съч. „Протестантската етика и духът на капитализма“, с. 193.

⁴³ Пак там, с. 193.